

Лариса Азарова

ТРАКТУВАННЯ КОМПОЗИТНИХ УТВОРЕНЬ У РУСИСТИЦІ

Питання про складання як один із способів словотвору порушував ще М.В.Ломоносов у XVIII столітті. Він своєрідно трактував поняття складних слів. Проте його класифікація цих лексем позитивно позначилася на подальшому вивченні структури складних слів, поклала початок їхньому науковому аналізу. Із російських лінгвістів XIX століття чимало уваги словоскладанню приділяли М.І.Греч, Г.Павський, І.О.Давидов та ін. Пізніше проблема словоскладання також цікавила багатьох учених, а саме: Ф.І.Буслаєва, О.О.Потєбню, А.В.Щербу, О.О.Шахматова, В.О.Богородицького, В.В.Виноградова, Л.А.Булаховського, М.М.Шанського. Упродовж останніх десятиліть немало мовознавців працювало над проблемою словоскладання. Це, зокрема, засвідчують праці таких відомих російських лінгвістів, як Г.О.Винокура, О.А.Земської, В.В.Лопатіна, І.С.Улуханова та ін. Метою пропонованої статті є огляд і аналіз студій композитів у російському мовознавстві. Концептуально й методично дослідження проведене в межах реалізації наукової програми “Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності” і пов’язане з темою “Актуальні проблеми лексикології та граматики української мови”.

М.І.Греч поділяв слова на складні й прості. Він зауважував: “Усі слова бувають: 1. Первинні, які не походять від інших слів, наприклад: *сад, жена, жить*. 2. Похідні, які походять від якогось слова, уже наявного в мові, наприклад: *садовник, женский*. 3. Складні слова, які утворені з двох однозначних слів, наприклад: *благочестие* із слів *благо* та *честь*; *трудолюбие* із слів *труд* та

люб. Інші слова, як первинні, так і похідні, називаються простими” [1, с.183].

У граматиці О.Х.Востокова, яку надруковано після граматики М.І.Греча, ще немає чіткості у витлумаченні термінів “складне слово” – “просте слово”. О.Х.Востоков пише: “Слова, які не з’єднуються з префіксами, наприклад, *зрю, зримый*, називаються простими, а ті, що з’єднуються з префіксами – *обозрю, необозримый*, – називаються складними словами” [2, с.53].

Безсумнівну наукову цінність із досліджуваної проблеми мають праці Г.Павського. Їх викладено у філологічних спостереженнях автора над структурою мови. Його “Филологические наблюдения над составом русского языка” – це капітальна праця, у якій з’ясовано немало питань морфології, словотворення, етимології та синтаксису. Багато уваги автор приділив також словоскладанню [3, с.295].

Не обійдено увагою складних слів і в “Опыте общесравнительной грамматики русского языка” І.О.Давидова. Проте його визначення складних слів має ту ж нечіткість, яка простежувалася й у працях О.Х.Востокова. Він, зокрема, писав: “Усі слова поділяються на первинні та похідні, слова без префіксів – прості, слова з префіксами – складні” [4, с.51]. І.О.Давидов, як і Г.Павський, виділив в особливу групу складні імена, “у яких обидва члени складаються з імен, що не підпорядковані одне одному”. Такі імена можна назвати поєднаними: *Царь-град, жар-птица*. На думку І.О.Давидова, у словотворенні слід виділяти власне словотворення і словоскладання. Отже, М.І.Греч, Г.Павський, І.О.Давидов ще в першій поло-

вині XIX ст. приділили неабияку увагу складним словам: визначили їхню структуру, відмежували їх від простих слів, указали на зв'язок складних слів зі словосполученням, класифікували складні слова за першим і другим компонентом, спостерегли, що серед складних слів кількісно переважають іменники, що прикметників серед них значно менше.

Пізніше проблема словоскладання також цікавила багатьох лінгвістів. Один із розділів в "Исторической грамматике русского языка" Ф.І.Буслаєв присвятив складним словам, які утворені з двох чи кількох слів, що не з'єднані в одне. Він розглядав складання як один із способів творення нових слів. Розвиваючи вчення М.В.Ломоносова, Ф.І.Буслаєв, як і його попередник І.О.Давидов, виділяв власне й невласне складання. Унаслідок власного складання слова об'єднуються в одне ціле за допомогою з'єднувальних голосних *о, е*, наприклад, *зверолов, путешествие, землекоп*; при невластному складанні лексеми утворюються без з'єднувальних голосних, наприклад: *Новгород, полдень, стопкран, полночь* [5, с.84]. Зауважимо, що Ф.І.Буслаєв уже усвідомлював відмінність між префіксацією і словоскладанням, вказував, що "належить відрізнити слова з префіксами від теперішніх складних слів: останні утворюються зі сполучення повнозначних коренів або із значеннєвого кореня з числівниковим іменем і деякими займенниками: наприклад *честолобие, самовидець*" [5, с.85]. Ф.І.Буслаєв чітко розрізняв словоскладання й суфіксацію, наголошував на тому, що в "утворенні слів перша частина є головною і виразнішою, друга ж (тобто суфікс) – підпорядкована і не завжди чітко зрозуміла" [5, с.168]. Визначення складних слів, запропоноване Ф.І.Буслаєвим, нічим не відрізняється від уже процитованого визначення М.В.Ломоносова. Правильно розумів Ф.І.Буслаєв і сутність процесу формування складних слів із словосполучень. Із складань першого типу лише "деякі ... утворилися від злиття слів ("речений"), інколи вживаних окремо, не поєднаних одне з одним синтаксично" [5, с.168]. Природним і закономірним він вважає формування складних слів із сполучень слів (основ) за певними морфологічними моделями, які склалися в мовній системі. Також заслуговує на увагу його історичний огляд складних слів. Він, зокрема, прокоментував своє-

рідність складання (імен божеств, людей, назв населених пунктів, які утворилися ще до християнства: *Стрибогъ, Владимиръ, Новгородъ*). Залишком глибокої давнини вважається складання типу: *белобрысий, хоровод*. Ф.І.Буслаєв пише: "Російські складні форми бувають як власного, так і невластного складення" [5, с.53]. Обґрунтувавши думку-висновок про народну основу всіх типів складних слів, він констатував, що найпродуктивнішим у літературно-книжних жанрах є утворення складних слів за допомогою сполучних голосних. Лексеми типу *перекати-поле, мати-и-мачеха* слід відносити до складних слів.

Немало оригінальних думок про словоскладання знаходимо в праці О.О.Потєбні "Из записок по русской грамматике" [6]. У ній на широкому фактичному матеріалі висвітлено процеси формування складень типу атрибутивних (означальних) зближень на основі словосполучень. О.О.Потєбня вважав, що "ще за часів найглибшої давнини, до відособлення індоєвропейських мов, неодмінною умовою можливості злиття словосполучень у складне слово є препозитивність означального та додатка" [6, с.201]. Утворення типу *Дунай-река, козырь-девка, сив-сокол* він зараховував до складних слів, що дуже важливо, бо в трактуванні такого різновиду сполучень у науці до цього часу немає єдиної думки. А.В.Щерба, коментуючи сполучення наведених зразків, зазначав, що "той чи інший специфічний відтінок іменника можна передавати за допомогою складання" [7, с.86]. Учений дотримувався такого погляду: "...словоскладання не має потреби у формальному вираженні, і будь-яка синтаксична група може стати складним словом, яке відрізняється від групи лише тим, що воно значить більше за суму значень слів, котрі його утворюють. Отже, словосполуки типу *общая тетрадь, зубная паста* і под. необхідно вважати складними словами" [7, с.182]. З цього висловлення випливає, що критерій форми А.В.Щерба зовсім знецінює, що єдиним критерієм для нього слугує семантика словосполучення. Слова на зразок *пароход, паровоз* і под. він кваліфікує як складні лише в історичній перспективі, відносячи їх до категорії простих слів [7, с.176]. З цією думкою не можна погодитися, бо розглядаючи тип як у російській, так і в українській мові належить до одного з живих способів словоскладання – морфологічного, що є найпоширенішим у

слов'янських мовах. Як бачимо, Л.В.Щерба відносно "означальних зближень" дотримувався того ж погляду, що й О.О.Потебня, уважаючи їх складними лексемами. Зближення типу *хлеб-соль, отец-мать, руки-ноги* О.О.Потебня також відносив до складних слів [6, с.58].

З питань словотворення, зокрема й зі словоскладання, дуже плідними виявилися думки П.Ф.Фортунатова. "Складною основою, – зауважував він, – є така основа, що розкладається на дві частини, яка містить у собі форму основоскладання, що називається формою словоскладання. Складна основа створюється сполученням основи одного слова з наступною основою другого слова: наприклад, окремі цільні слова *языковедение, водовоз* є граматично-складними словами, які містять у собі складні основи" [8, с.305]. Якщо фортунатівське ототожнення основоскладання та словоскладання знайшло своє наукове продовження і певною мірою культивується й дотепер, то його думку про переважання основоскладання інші дослідники повністю не сприйняли. Навпаки, перевагу набув термін *словоскладання*. *Основоскладання* опинилося на узбіччі наукового розгляду [9, с.83].

Деякі міркування про складні слова знаходимо і в дослідженнях видатного російського мовознавця О.О.Шахматова. Він вважав, що "сполучення визначуваного слова з означенням у багатьох випадках намагається скласти одне речення: але здебільшого частково обидва члени сполуки, звичайно, її асоціації з відповідними словами поза даними сполуками ... зберігають свою самостійність; пор. такі речення, як *железная дорога, Красное село, Красная Армия* і под." [10, с.308]. Утворення типу *винооторговля, кораблекрушение, землеописание*, на думку О.О.Шахматова, перебувають на межі між складним словом і двома словами, які з'єднані сполучником або сполучною паузою [10, с.457]. Звісно, що виокремлені цілісно оформлені лексичні одиниці не можна класифікувати як перехідні явища, бо при цьому (так чинить О.О.Шахматов) такий важливий критерій, як форма, зовсім знецінюється. Він убачав відмінність між складними словами і словосполученнями в тому, що в складному слові розрізняються "основна частина складання і друга частина, яка відповідає залежному уявленню", а в словосполученні "обидва слова відповідають незалежним одне від одного, але

пов'язаним між собою двом уявленням" [11, с.66].

Немало цікавих думок про словоскладання висловив В.О.Богородицький, який чітко відокремив словоскладання від інших способів словотвору, запропонував чітку класифікацію складних слів-іменників [12, с.102].

Подальше вивчення словоскладання було спрямоване на виявлення й опис різноманітних словотвірних груп за співвідношенням їхніх основ, за оформленням цих основ; ураховувалася наявність або відсутність з'єднувальних голосних, інших афіксів; приділялася увага розглядові питання про синтаксичні відношення між компонентами складного слова, про відмінність складного слова від простого і словосполучення (вільного та фразеологічного). З 50-х років ХХ ст. винятково важливий внесок у теорію словотворення зробили вчені В.В.Виноградов, Л.А.Булаховський, М.М.Шанський [13, с.81]. В.В.Виноградов у "Русском языке" подав стислу характеристику способів словоскладання у сфері іменників, прикметників, дієслів, акцентуючи на тому, що до найбільш продуктивних частин мови, у яких утвердилося словоскладання, належать іменники і прикметники; що ж до складних дієслів, то вони "здебільшого становлять відіменні утворення" [14, с.56]. Він детально визначив основні типи складень у російській мові. У статті "Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии" В.В.Виноградов, крім інших типів словотворення, розглядає основоскладання, яке відносить до сфери синтаксико-морфологічного словотворення. Указавши на помилковість прирівнювання складного слова до словосполучення, він зауважив: "Утворення слів шляхом словоскладання (основоскладання) звичайно треба описувати, ураховуючи зв'язок і співвідношення слів, які поєднуються. Словоскладання є своєрідним комбінованим типом словотворення, синтаксико-морфологічним" [15, с.4]. Ця думка вченого є справедливою, якщо порівняти способи словоскладання ряду індоєвропейських мов (напр., слов'янських, германських і романських). Свої основні теоретичні положення про класифікацію складних слів В.В.Виноградов застосував при описі словоскладання іменників та прикметників.

У "Курсе русского литературного языка" Л.А.Булаховського складні слова виділено в окремий розділ. Вони диференціюються

на зрощення і складення. До першої групи відносяться утворення типу *полдень, скопидом, жар-птица, путь-дорога*. У складеннях компоненти об'єднуються сполучними голосними *о* або *е*: *мореплаватель, паровоз* [16, с.40]. За синтаксичним зв'язком між компонентами в складеннях із коренями слов'янського походження розрізняються такі типи: 1) лексеми з рівноправними компонентами: *лестундра, корнеплод, северо-восток*; 2) слова, у яких перший компонент виступає означенням чи обставиною щодо другого: *трудодень, человекочас*; 3) лексичні одиниці, у яких одна частина (переважно перша) виступає додатком до другої: *волкодав, самолоубие* [17, с.25].

Винятково важливу роль у науковому осмисленні словоскладання російської і української мов мало дослідження Л.А.Булаховського "Деєтимологізація сложених в русском языке", у якому проаналізовано процеси своєрідного опрощення найдавніших, церковнослов'янських та російських складень [18, с.21]. У кожному окремому випадкові з'ясовано причину часткової чи повної деєтимологізації.

М.М.Шанський увів новий термін на позначення способу творення складних слів – складання залежно від того, які лексичні частини об'єднуються в композиті. Складання вчений поділяв на осново- і словоскладання, зауважуючи при цьому, що за допомогою основокладання конституюються складні злиті (суцільні) слова, які членуються на морфеми. Їхня основна риса – ціліснооформленість, основи таких слів можуть з'єднуватися сполучними голосними. Виділено також складносудфіксальний спосіб, при якому відбувається складання повних основ з одночасною судфіксацією опорної основи [19, с.296]. Концепцію М.Шанського щодо об'єднання

всіх способів творення складних слів терміном "складання" підтримав О.І.Моїсєєв, який розмежував чотири види основокладання: 1) з нульовою судфіксацією: *землероб, душегуб*; 2) із флексацією (складнофлексивний спосіб): *длинноносый*; 3) із судфіксацією (складносудфіксальний спосіб): *молотобоец*; 4) осново- і словоскладання: *зернохранилище* [20, с.127]. Найістотніша ознака таких складних слів полягає в тому, що кожне з них можна розгорнути в словосполучення, використавши його другу частину у функції опорного слова: *зернохранилище* – хранилище зерна. Таке утворення, за О.І.Моїсєєвим, можна кваліфікувати як складання із судфіксацією.

Отже, російські мовознавці у вивченні складання досягли значних успіхів. Вони встановили основні ознаки складних слів, поділили їх на дві групи – з єднальним голосним і без нього, виокремили власне й не-власне складання, визначили структуру й за-сади утворення складних слів, описали різноманітні словотвірні групи за співвідношенням їхніх основ, оформлення цих основ, синтаксичні відношення між компонентами складних слів, відмінності складних номінацій від простих слів і словосполучень, виявили частини мови, у яких поширене словоскладання, сформулювали типи складних слів за синтаксичним зв'язком, з'ясували причини часткової чи повної деєтимологізації, указали на основні напрямки композитних утворень, обґрунтували важливий висновок про народну основу всіх типів складних слів, класифікували складні номінації за структурно-морфологічними типами й семантикою тощо. Однак залишилися і деякі нерозв'язані проблеми, зокрема принципи класифікації складних одиниць, уточнення обсягу категорій складного слова та ін.

Література

1. Греч Н.И. Краткая русская грамматика. – Санкт-Петербург, 1827.
2. Востоков А. Х. Русская грамматика. – Санкт-Петербург, 1839.
3. Павский Г. Филологические наблюдения над составом русского языка. – Санкт-Петербург, 1850.
4. Давыдов И. Опыт общесравнительной грамматики русского языка. – СПб., 1852.
5. Буслаев Ф. Историческая грамматика русского языка. – М., 1863. – Ч 1.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1985.
7. Щерба Л.В. Очередные проблемы языкознания // Известия АН СССР. Отделение лит-ры и языка. – М., 1945. – Т.4.
8. Фортунатов Ф.Ф. // Избранные труды: В 2-х т. – М., 1956. – Т.1.
9. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – Вип. 2.
10. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941.

11. Шахматов А.А. Труды по современному русскому языку. – М., 1952.
12. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. – М., 1935.
13. Дослідження з словотвору та лексикології. – К., 1985.
14. Виноградов В.В. Русский язык. – М., 1986.
15. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования // Русский язык в школе. – 1951. – № 2.
16. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К., 1951.
17. Чемерисов М.Т. Складні слова в українській мові // Наукові записки Запорізького пед. ін-ту. – Запоріжжя, 1957.
18. Булаховский Л.А. Дезтимологизация сложеный в русском языке // Труды института русского языка АН СССР. – М., 1951. – Т.1.
19. Шанский Н.М. Основы словообразовательного анализа. – М., 1953.
20. Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. – Л., 1987.

Олександр Бондар

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКОЛОГІЇ

Лінгвістична екологія (лінгвоекотологія) – вельми молода галузь лінгвістики, настільки молода, що навіть ще не може йтися про те, що вона склалася як наука. Перебіг її становлення ще триває. Тільки розпочинає складатися терміносистема лінгвоекотології, ще надто мало власне лінгвоекотологічних досліджень.

Одначе, звісно, це не значить, що лінгвоекотологія виникла на порожньому місці, механічно перенісши моделі екології до лінгвістичної сфери. Завданням нашого дослідження є стислий показ закономірностей розвитку лінгвістики в аспекті виникнення нової її галузі, якою є лінгвістична екологія (лінгвоекотологія).

Спочатку декілька слів про саме поняття. Під терміном “лінгвоекотологія” ми розуміємо прикладну галузь на межі лінгвістики та екології, що виконує важливу роль, розв'язує важливі завдання: 1) вона встановлює чинники, що негативно впливають на розвиток мови та її мовленнєву реалізацію; 2) вона опрацьовує шляхи і способи усунення негативного впливу, збагачення мови і вдосконалення суспільно-мовленнєвої практики, тобто спілкування, комунікативності.

Час від часу лінгвоекотологічні питання поставали перед мовознавцями (особливо

українськими) і в минулому, бо сама практика життя вимагала цього щораз імперативніше. Часто вони вирішувалися нарівні інтуїції, так, як вважав авторитет у цій справі, часто вони зумовлювали гострі дискусії, що нерідко закінчувалися безрезультатно. Окремі моменти, що почасти торкалися й питань лінгвоекотології, можна відшукати вже в наукових працях лінгвістів і культурних діячів ще в першій половині ХІХ ст.

Так, у публіцистичних студіях І.І.Срезневського, зокрема в його розвідці “Погляд на пам'ятки української народної словесності” (1834), знаходимо думку про необхідність розширити сферу функціонування української мови, зробити її повнокровною літературною мовою. Пам'ятаймо, що на той час новою українською мовою було надруковано масовим накладом лише твори І.Котляревського, П.Гулака-Артемівського, Г.Квітки-Основ'яненка та ще кількох менш відомих письменників.

Пізніше лінгвоекотологічні мотиви звучали в публіцистичних працях М.Драгоманова, М.Костомарова, Ю.Федьковича. Виразні лінгвоекотологічні мотиви звучать у публіцистичних дослідженнях І. Нечуя-Левицького “Сьогочасна часописна мова на Україні” (1907), у книжці “Криве дзеркало української мови”